

**ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В. Н. КАРАЗІНА**

КРАВЧЕНКО Олена Валентинівна

УДК 94 (477.54): 281.93 “1799/1917”: 364.044.66+266.3

**БЛАГОДІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ
В ХАРКІВСЬКІЙ ЄПАРХІЇ
(1799-1917 рр.)**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

**АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук**

Харків-2003

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі історії та українознавства Української державної академії залізничного транспорту
Міністерства транспорту України, м. Харків.

Науковий керівник доктор історичних наук, професор
ДМИТРОЧЕНКО МИХАЙЛО ФЕДОРОВИЧ,
Українська державна академія залізничного транспорту,
завідувач кафедри історії та українознавства

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
БЛОЦЕРКІВСЬКИЙ ВАСИЛЬ ЯКОВИЧ,
Харківський державний педагогічний університет
ім. Г.С.Сковороди, професор кафедри історії України

кандидат історичних наук, доцент
ПОСОХОВА ЛЮДМИЛА ЮРІЇВНА,
Харківський національний університет
ім. В.Н.Каразіна, доцент кафедри історії України

Провідна установа Донецький національний університет,
кафедра історії України, Міністерство освіти і науки України, м. Донецьк

Захист відбудеться “23” травня 2003 р. о 15-00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради
Д 64.051.10 Харківського національного
університету ім. В. Н. Каразіна за адресою: 61077, м. Харків,
пл. Свободи, 4, аудиторія 4-65.

З дисертацією можна ознайомитись у Центральній науковій бібліотеці
Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна за адресою:
61077, м. Харків, пл. Свободи, 4.

Автореферат розісланий “16”квітня 2003 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Пугач Є. П.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Формування громадянського суспільства в Україні неможливе без духовного відродження, складовими якого є милосердя й гуманізм. Вагомим чинником стабільності суспільства є створення та вдосконалення в Україні механізмів соціального захисту малозабезпечених верств населення, які в силу об'єктивних і суб'єктивних причин опинилися за межею бідності. У зв'язку з цим важливе місце займає розвиток благодійності, меценатства, спонсорства.

Відновлення традицій благодійництва зумовлено тими соціально-економічними та політичними змінами, які відбувалися ще в СРСР з другої половини 80-х років ХХ ст. У 1997 р. в Україні прийнято Закон “Про благодійництво та благодійні організації”. Важливу роль відіграє відновлення добродійної ролі Християнської Церкви в гуманітарній та миротворчій сферах, у захисті здоров'я людей, збереженні та відтворенні природи, пам'ятників історії та культури.

Отже, відродження ідей благодійності викликає певний інтерес до її історії в дореволюційний період, спонукає науковців до переосмислення соціальної діяльності не лише державних установ, громадськості, приватних осіб, а й Православної Церкви.

Таким чином, актуальність теми визначається, насамперед, тим, що вона знаходиться на межі двох малодосліджених і перспективних проблем: історії вітчизняної благодійності та історії Православної Церкви в Україні. Вивчення та аналіз цих проблем надає можливість застосовувати накопичений досвід у сучасних історичних умовах, сприяє налагодженню відносин співробітництва між представниками світських і церковних установ. Актуальність теми пов'язана зі зміною акцентів щодо Православної Церкви, яка тривалий час розглядалась лише як об'єкт благодійності. У вітчизняній історіографії проблема церковної добродійності, в тому числі регіональної, не знайшла свого достатнього відображення. Благодійна діяльність Православної Церкви вивчалась у контексті державної і громадської, що не дозволяло висвітлювати її особливості.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Обраний напрям дослідження є складовою частиною науково-дослідної теми кафедри історії та українознавства УкрДАЗТу “Історія благодійності в Україні”, державна реєстрація за № 0102U004686.

Об'єктом дослідження обрано Православну Церкву в соціальному житті Харківської єпархії 1799 – 1917 рр.

Предметом дослідження є благодійна діяльність Православної Церкви у всіх її напрямках та проявах, загальні тенденції розвитку благодійних закладів та добродійних ініціатив духовного відомства у визначеному регіоні.

Мета дослідження: на підставі ретельного вивчення та узагальнення архівних і опублікованих джерел, наукових праць, статистичних матеріалів дати комплексний аналіз благодійної діяльності Православної Церкви в Харківській єпархії наприкінці ХVIII – на початку ХХ ст.

Згідно з метою визначені такі **завдання дослідження:**

- ♦ проаналізувати існуючу літературу з теми дослідження, встановити ступінь повноти розробки проблеми у вітчизняній та зарубіжній історіографії;

- ◆ визначити основні напрями, форми та масштаби благодійної діяльності Православної Церкви в Харківській єпархії;
- ◆ розкрити механізм управління та фінансування благодійних установ Російської Православної Церкви;
- ◆ з'ясувати процес формування органів станової опіки духовного відомства в Харківській єпархії;
- ◆ проаналізувати діяльність церковнопарафіяльних опікунств і братств як органів церковно-громадської опіки;
- ◆ визначити роль православних монастирів у процесі створення та утримування мережі різноманітних навчальних, лікувальних і богоугодних закладів для населення;
- ◆ виявити рівень взаємодії духовного відомства та світських установ у здійсненні благодійних ініціатив;
- ◆ з'ясувати внесок Православної Церкви в підтримку народної освіти;
- ◆ встановити особливості добродійної діяльності Церкви під час війн та стихійних лих;
- ◆ розкрити особистий внесок православного духовенства в організацію соціальної допомоги;
- ◆ узагальнити позитивний досвід добродійності Православної Церкви з метою подальшого його використання в Україні.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з 1799 р. – з моменту заснування Харківської єпархії (на той час Слобідсько-Української) по 1917 р., коли припинила існування Російська імперія та змінився статус Православної Церкви. Цей відрізок часу відповідає певному етапу функціонування Харківської єпархії. Крім того, після подій 1917 р. відбулося поступове руйнування та занепад благодійних ініціатив Православної Церкви.

Територіальні рамки дослідження обмежуються площею, яку наприкінці XVIII – на початку ХХ ст. займала Слобідсько-Українська (Харківська) єпархія в складі Російської імперії.

Методологічну основу дослідження становлять принципи об'єктивності та історизму. В роботі використовувалися загальнонаукові методи: систематизації, аналізу, синтезу, індукції та дедукції, кількісний; спеціально-історичні методи: порівняльний, статистико-аналітичний, історико-генетичний, синхронний, діахронний.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що

- ◆ вона є першою у вітчизняній історіографії спробою комплексного вивчення благодійної діяльності Православної Церкви в Харківській єпархії;
- ◆ набуло подальшого розвитку дослідження підходів до визначення різних аспектів поняття “благодійність”;
- ◆ розкрито основні напрями, форми та масштаби благодійної діяльності Православної Церкви в Харківській єпархії;
- ◆ представлено динаміку розвитку церковнопарафіяльних опікунств на Харківщині;
- ◆ визначено особливості функціонування благодійних закладів і товариств Православної Церкви;
- ◆ з'ясовано роль православних монастирів у здійсненні благодійності;
- ◆ виявлено взаємозв'язок між світськими і церковними благодійними структурами;
- ◆ по-новому оцінено внесок православного духовенства у підтримку народної освіти;

- ♦ висвітлено філантропічну діяльність Православної Церкви в Харківській єпархії під час війни та стихійних лих;
- ♦ доведено, що благодійна діяльність Православної Церкви в Харківській єпархії мала регіональні особливості;
- ♦ впроваджено до наукового обігу значну кількість раніше неопублікованих архівних джерел з історії церковної доброчинності.

Практичне значення роботи полягає в тому, що матеріали дисертації можуть бути використані при підготовці узагальнюючих праць з історії благодійності в Україні, з історії Православної Церкви; при викладанні у ВНЗ дисциплін “Історія України”, “Релігієзнавство”, у краєзнавчій роботі. Систематизований фактичний матеріал може знайти застосування при проведенні подібних досліджень в інших регіонах. Узагальнений досвід благодійної діяльності Православної Церкви буде корисним як одна з форм соціальної роботи.

Апробація дослідження. Основні положення та висновки дисертації обговорювалися на методичних семінарах і засіданнях кафедри історії та українознавства УкрДАЗТу, а також доповідалися на чотирнадцяти наукових конференціях: **міжвузівських** – 51-й студентській науковій, присвяченій 225-річчю з дня народження В. Н. Каразіна (Харків, 1998 р.), 53-й науковій конференції молодих вчених “Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії” (Харків, 2000 р.), 54-й науковій конференції молодих вчених “Українська історична наука до десятої річниці незалежності” (Харків, 2001 р.); **краєзнавчих** – XVII-й і XVIII-й наукових історичних конференціях молодих вчених у Харкові: “Харків на межі тисячоліть” (1999 р.), “Слобожанщина на межі культур” (2000 р.); **регіональних** – науково-теоретичній конференції “Історична пам’ять і самосвідомість українського суспільства на межі тисячоліть” (Харків, 2000 р.); четвертих та п’ятих слобожанських читаннях (Харків, 2000-2001 рр.), IV-й Сумській обласній науковій історико-краєзнавчій конференції (Суми, 2001 р.); **всукраїнських** – I-й Всеукраїнській науковій конференції “Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії” (Луганськ, 2001 р.), X-й Всеукраїнській науковій конференції з історичного краєзнавства “Історія міст і сіл України в контексті регіональних досліджень” (Донецьк, 2001 р.); **міжнародних** – науковому семінарі “Черноземная лесостепь – контактная зона” (Белгород, 2000 р.), наукових конференціях: “Краєзнавство – 2001” (Харків, 2001 р.), “Проблемы истории и археологии Украины” (Харків, 2001 р.).

Публікації. За темою дисертаційного дослідження опубліковано сім статей (у тому числі п’ять – у фахових виданнях) та три тези наукових конференцій.

Структура дисертації обумовлена метою та завданнями дослідження. В її основу покладено проблемно-хронологічний принцип. Робота складається зі вступу, трьох розділів, десяти параграфів, списку джерел і літератури (590 назв на 50 стор.), додатків (на 59 стор.). Загальний обсяг роботи становить 289 сторінок (основна частина – 180).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність і значення дослідження, його зв’язок з науковими програмами, хронологічні та територіальні межі роботи, визначено предмет і об’єкт, сформульовано мету та конкретні науково-дослідні завдання, висвітлено наукову новизну і

практичну значимість дисертації, встановлено її методологічну основу, розкрито результати та шляхи наукової апробації роботи, визначено її структуру.

Перший розділ – “Історіографія та джерельна база” складається з двох параграфів – “Історіографія проблеми” та “Джерельна база дослідження”.

У першому параграфі аналізується історіографія теми. Вона відображає основні напрями та аспекти вивчення теми і бере свій початок з другої половини XIX ст. Праці з визначеної в дисертації наукової проблеми змістовно поділяються на такі групи: загальні дослідження, присвячені історії благодійності, праці з історії Православної Церкви, в яких розглядалась і церковна доброчинність, та роботи з історії Харківщини. У хронологічному аспекті історіографія історії благодійності поділяється на три етапи: I – дореволюційна історіографія (друга половина XIX ст. – 1917 р.), II етап охоплює дослідження радянських часів (1917-1991 рр.), III етап – сучасна історіографія (1991-2002 рр.).

Перші історичні дослідження, присвячені благодійності, проводилися вже з другої половини XIX ст. Серед великої кількості праць загального характеру слід відзначити праці Є.Красноперова, В.Ключевського, В.Френкеля та ін., в яких автори визначали поняття “благодійність”, “милосердя”, головні завдання благодійності. Монографії П.І.Георгієвського та В.Ф.Дерюжинського були присвячені формуванню державної політики щодо мало захищених верств населення. У працях німецьких дослідників Е.Мюнстерберга та В.Рошера розглядалися практичні питання опіки бідних, аналізувались різні системи опіки бідних та заходи проти бідності, що використовувались у Західній Європі та Північній Америці.

У дореволюційній історіографії ряд праць був присвячений жебрацтву в Росії та заходам з подолання цього явища. Це дослідження М.Курбановського, Д’Оссонвіля, А.Лихачова, Б.Карновича та ін. Організація громадської опіки в Російській імперії на рубежі XIX–XX ст. була предметом досліджень В.М.Картамишева, Є.Д.Максимова, К.П.Побєдоносцева та ін.

Для дореволюційної літератури характерна наявність великої кількості праць як світських, так і церковних авторів, в яких висвітлювалися питання християнської доброчинності. І.Андрієвський, О.Вертеловський, Л.Петров, П.Авраменко та ін. пов’язували причини виникнення благодійності саме з діяльністю Церкви, яка в давні часи була центром громадського піклування. З позицій моралі аналізували вплив благодійності на суспільство протоієреї В.Сперанський, О.Кудрявцев, П.Сахаров, священники І.Лабутін, Є.Нікітін та ін.

Становленню та діяльності парафіяльних опікунств як органів благодійності були присвячені статті Є.Гордієнка, І.Чижевського, І.Малишевського, Ф.Лащенкова, В. Введенського, Є.Максимова та ін. Автори цих праць визначали основні завдання опікунств, джерела фінансування, форми допомоги, ефективність функціонування цих закладів тощо.

Серед досліджень, присвячених розвитку благодійності в Харківській губернії, необхідно відзначити праці Н.П.Савицького та П.А.Євстратова, Д.Попова, М.Вознесенського та ін.¹

¹ Краткий очерк возникновения и деятельности благотворительных учреждений Харьковской губернии, составленный по распоряжению начальника Харьковской губернии *Н. П. Савицким и П. А. Евстратовым*. – Харьков, 1896. – 191 с.; *Попов Д.* Церковная благотворительность в среде духовенства Харьковской епархии за последнее десятилетие // *Вера и разум. Известия по Харьковской епархии*. – 1907. – №20. – С. 253-260, №21. – С. 395-402; *Вознесенский Н.* Христианская благотворительность в условиях нашего времени // *Вера и разум*. – 1909. – Т.3. – №13-14. – С.161-215.

Отже, огляд дореволюційної історіографії теми дослідження дає можливість зробити висновок, що в XIX-на поч. XX ст. було закладено передумови розробки загальних проблем, пов'язаних з розвитком доброчинності в Російській імперії. Була зроблена спроба періодизації історії благодійності, вивчалася діяльність органів державної та громадської опіки, аналізувалися витоки та мотиви християнської доброчинності. Що стосується церковної історії, то предмет дослідження істориків обмежувався вивченням внеску православних братств і парафіяльних опікунств у справу благодійництва. Обговорювалися питання щодо відродження парафіяльних організацій та необхідності об'єднання зусиль на ниві доброчинності як світських, так і церковних установ. Благодійність на Харківщині взагалі та діяльність Православної Церкви в цьому напрямі зокрема, ґрунтовно не вивчалась.

Після подій 1917 р. дослідження, присвячені благодійності, були припинені. “Благодійність була визнана соціальним явищем класового, перш за все буржуазного, суспільства. У системі радянського тоталітаризму благодійності не знайшлося місця ні в енциклопедії, ні в суспільному житті”.²

За радянських часів вивчення історії Православної Церкви здійснювалося з позицій класового підходу, тому дослідження благодійної діяльності мали фрагментарний характер. Хоча в цих працях акцент ставився на зв'язок Церкви з царатом “в антинародній участі в придушенні визвольної боротьби та революційного руху”, авторами був накопичений суттєвий фактичний матеріал з історії православ'я; визнавалось, що Православна Церква відігравала значну роль у розвитку освіти та місіонерства.³

У радянський період вийшли у світ також узагальнюючі праці з історії Православної Церкви, в яких було зроблено спробу всебічно розкрити роль Церкви у суспільному житті країни.⁴

Оцінюючи стан радянської історіографії, необхідно відзначити, що увага істориків приділялася в основному вивченню діяльності Православної Церкви, але праці були надто заідеологізованими. Жодної роботи, присвяченої історії благодійності або історії Харківської єпархії кінця XVIII-поч. XX ст., надруковано не було.

З початку 90-х рр. XX ст. значно зростає інтерес до історії благодійності як у вітчизняній історичній науці, так і в зарубіжній. Благодійність розглядається як форма соціального захисту знедолених і як засіб послаблення соціальних протиріч. Саме для сучасної історіографії є

² Дмитрієнко М., Ясь О. Благодійність як атрибут громадянського суспільства: історія і сучасність // Розбудова держави. – 1994. – №6. – С.42.

³ Грекулов Е.Ф. Церковь, самодержавие, народ (2-я половина XIX – начало XX вв.). – М.: Наука, 1969. – 184 с.; Корзун М. С. Русская православная церковь: деятельность и мировоззрение (X в.-1988 год): Автореф. дис... д-ра ист. наук: 07.00.02 / Беларус. гос. ун-т. – Минск, 1993. – 50 с.; Никольский Н. М. История русской церкви. – Минск, 1990. – 540 с. та ін.

⁴ Православ'я на Україні / І. Никитенко, М. Новосад, Й. Оксіюк. – К., 1985. – 112 с.; Русское православие: вехи истории / Я. Н. Шапов, А. М. Сахаров, А. А. Зимин и др. – М., 1989. – 719 с. та ін.

характерним вихід у світ праць з історії православ'я, в яких порушувалося питання добродійної та культурно-освітньої діяльності Християнської Церкви у XVIII- на поч. XX ст.⁵

Історія Російської Православної Церкви другої половини XIX- поч. XX ст., зокрема її благодійна діяльність, привертає увагу зарубіжних істориків.⁶

Широке обговорення на сторінках сучасних періодичних видань отримала Концепція відродження духовної освіти й благодійності Руської Православної Церкви в статтях К.Костюка, М.Мчедлова, ігумена Веніамінова (Новіка) та ін. Різні аспекти історії державної, громадської та церковної благодійності, знайшли своє відображення в дослідженнях вітчизняних та зарубіжних істориків Ф.Я.Ступака, В.О.Ореховського, О.В.Ткаченко, О.М.Доніка, А.В.Нарадька, В.К.Калугіна, П.В.Власова, Т.Б.Конової, Т.Є.Покотилової та ін.

Особливої уваги заслуговують дисертації, захищені в останні роки.⁷ С.І.Поляруш визначила напрями добродійної діяльності білого духовенства. С.О.Гладкий дослідив церковно-культурницьку та громадсько-політичну діяльність священно-церковнослужителів і дійшов до висновку, що чи не найбільша увага в церковному середовищі під час російсько-японської та Першої світової війн приділялася благодійництву. С.Г.Зубанова вивчила соціальну діяльність Церкви. Д.О.Пашенцев запропонував концепцію трьох рівнів церковної благодійності: загальноцерковного, єпархіального та місцевого. М.В.Чернецов виділив основні етапи становлення та розвитку соціальної опіки в Росії з X по XIX ст.

Останнім часом в Україні були захищені дисертації, присвячені історії окремих українських єпархій у складі Російської імперії та історії Православної Церкви (праці С.І.Жилюка, О.П.Тригуба, О.А.Чиркової, Г.М.Надтоки, О.М.Чальцевої та ін.), але церковна добродійність у цих роботах свого достатнього відображення не набула.

У 90-х рр. XX ст. окремі проблеми благодійництва на Харківщині розглядали І.Сергеєв, В.М.Корнієнко, Л.Ю.Посохова, С.М.Миценко, О.М.Фатєєва та ін. Висвітленню історії Харківської єпархії 1850-1988 рр. присвячена монографія священника М.П.Матвієнка, а діяльності харківських

⁵ Крижанівський О. П., Плохій С. М. Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3 кн. – К., 1994. – Кн.3. – 336 с.; Добровольская Т. А., Мастеропуло А. П., Поддубный М. В. О перспективах возрождения христианской благотворительности // На пути к свободе совести. – М., 1989. – С. 274-293 та ін.

⁶ Линденмейер А. Добровольные благотворительные общества в эпоху великих реформ // Великие реформы в России 1856- 1874 гг. – М., 1992. – С. 283-300; Освальт Ю. Духовенство и реформа приходской жизни. 1861-1865 // Вопросы истории. – 1993. – №11-12. – С.140-149; Теодор ван дер Форт. Практика и богословие благотворительности в Русской православной церкви // Православное богословие и благотворительность (диакония): Сб. статей. / Сост. Н. А. Печерская. – СПб., 1996. – Ч.3. – С.113-137 та ін.

⁷ Поляруш С.І. Становлення і діяльність органів державної опіки та громадської благодійності на Лівобережній Україні (1775-1918): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 1996. – 209 с.; Гладкий С. О. Православне парафіяльне духовенство в суспільному житті України на початку XX століття: Дис...канд. іст. наук: 07.00.01. – Полтава, 1997. – 189 с.; Зубанова С. Г. Православная церковь в социальной, культурной и духовной жизни российского общества XIX в.: Автореф. дис...канд. ист. наук: 07.00.02 / Моск. гос. соц. ун-т. – М., 1995. – 29 с.; Пашенцев Д. А. Благотворительная деятельность русской Православной Церкви во второй половине XIX – начале XX вв.: Автореф. дис...канд. ист. наук: 07.00.02. / Моск. гос. соц. ун-т, М., 1995. – 24 с.; Чернецов Н. В. Генезис и эволюция социального призрения в России (X – XIX вв.): Автореф. дис...канд. ист. наук: 07.00.02 / Моск. гос. соц. ун-т. – М., 1996. – 30 с.

єпископів, архієпископів та митрополитів у 1799-1999 рр. – науково - довідкове видання “Архипастыри Харьковской епархии”.

Отже, аналіз новітньої історіографії свідчить про посилення інтересу як до проблематики російської дореволюційної доброчинності, так і до історії Православної Церкви. У порівнянні з радянським періодом, у дослідженнях українських та зарубіжних істориків 1991-2002 рр. був досягнутий новий якісний рівень. Він проявився у зміні акцентів щодо значення благодійності для суспільства та ролі Православної Церкви в соціальних відносинах. Були вивчені питання організації державно-громадської опіки в Російській імперії та розвитку меценатства, висвітлювалася діяльність дореволюційних благодійних установ. Досліджено процеси зародження церковної доброчинності, визначено рівні та напрями соціальної діяльності Православної Церкви.

Досягнення нового якісного рівня в сучасній історіографії пояснюється використанням нових методологічних підходів, залученням раніше недосліджених джерел. Для цього ж періоду характерна поява краєзнавчих праць з історії Харківщини у визначеному нами напрямі. Але дотепер залишаються слабо опрацьованими архівні джерела з церковної історії. Недостатньо вивчені питання становлення, управління та фінансування органів церковної опіки, приватна доброчинність духовенства та православних монастирів, недослідженими є діяльність благодійних закладів Православної Церкви, внесок духовного відомства у розвиток народної освіти.

Отже, слід відзначити, що, незважаючи на наявність значної кількості праць з історії благодійності та історії Православної Церкви, доброчинна діяльність Православної Церкви в Харківській єпархії кінця XVIII- поч. XX ст. не вивчалась як окрема наукова проблема, не була предметом комплексного дослідження. Це й зумовило вибір теми дисертації.

У другому параграфі першого розділу дається аналіз джерельної бази дослідження. Для написання дисертації автор використала різноманітні джерела, які складаються з опублікованих та архівних матеріалів.

До опублікованих відносяться законодавчі акти Російської імперії щодо громадського опікування, які містяться у “Своде Законов Российской империи”, а також закони та розпорядження Святійшого Синоду, статuti духовних училищ. Щорічні звіти обер-прокурорів Святійшого Синоду надають інформацію про кількість церковнопарафіяльних опікунств і благодійних закладів при церквах та монастирях в єпархіях та їх благодійну діяльність.⁸ Збірники, видані Відомством установ імператриці Марії, висвітлюють діяльність благодійних установ Російської імперії. Складені по губерніям і повітам, вони дають інформацію про кількість, час відкриття, відомче підпорядкування, капітали, витрати різних товариств та закладів, у тому числі Відомства духовного сповідання й воєнного духовенства.⁹ В історико-статистичних описах та статистичних відомостях представлений матеріал про становий склад, кількість та віросповідання населення Харківської єпархії, характеризуються благодійні лікувальні та духовно-навчальні заклади при церквах і монастирях.

⁸ *Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1836-1861, 1866-1914 гг.* – СПб., Пг., 1837-1916.

⁹ *Харьковская губерния // Сборник сведений о благотворительности в России. С краткими очерками благотворительных учреждений в Санкт-Петербурге и Москве.* – СПб., 1899. – С. 785-797; *Харьковская губерния // Благотворительные учреждения Российской империи: В 3 т.* – СПб., 1900. – Т.2. – С.916-926; *Харьковская губерния // Благотворительность в России: В 2 т.* – СПб., [1907]. – Т.2. Ч.2. – С. 1-26.

Звіти та журнали єпархіальних установ і закладів Православної Церкви зосереджують інформацію про кількість почесних та дійсних членів церковнопарафіяльних опікунств і училищних братств (товариств), характеризують систему управління, напрями їх діяльності тощо.

Важливим комплексом неопублікованих історичних джерел, покладених в основу дисертаційного дослідження, стали архівні матеріали. Це документи Російського державного історичного архіву (РДІА) м. Санкт-Петербурга (Ф.796 – Канцелярія Синоду, Ф.799 – Господарче Управління при Святійшому Синоді), Державного архіву Харківської області (ДАХО) (Ф.3 – Канцелярія Харківського губернатора, Ф.11 – Хорошевський Вознесенський другокласний дівочий монастир, Ф.18 – Харківське губернське присутствіє, Ф.40 – Харківська Духовна Консисторія, Ф.45 – Харківська міська управа, Ф.513 – Харківський особливий комітет зі збору пожертвувань для потреб війни на Далекому Сході, Ф.725 – Правління емеритальної каси духовенства Харківської єпархії, Ф.726 – Харківське єпархіальне опікунство про бідних духовного звання, Ф.735 – Канцелярія благочинного 2-го округу Богодухівського повіту), Державного архіву Сумської області (ДАСО) (Ф.745 – Церкви Охтирського повіту, Ф.749 – Сумське духовне правління, Ф.804 – Охтирське духовне правління, Ф.1181 – Охтирське повітове відділення Харківської єпархіальної училищної Ради). До неопублікованих джерел відносяться також документи Інституту Рукопису Національної бібліотеки України імені Вернадського (ІР НБУВ) (Ф.ХІІІ – Листи Амвросія, архієпископа Харківського до К.П.Побєдоносцева).

Архівні матеріали за походженням поділяються на наступні групи. Перша група – щорічні звіти архієпископів про стан Харківської єпархії, що склалися протягом 1856-1917 рр. та зберігаються у фонді 796 РДІА та фонді 40 ДАХО. Другу групу архівних джерел становлять укази, розпорядження, листування Святійшого Синоду й Харківської духовної консисторії, рапорти благочинних про стан церков у єпархії, щорічні огляди єпархії преосвященними, матеріали про скликання єпархіальних з'їздів духовенства. Третьою групою є різноманітні відомості про відкриття та функціонування церковнопарафіяльних шкіл, шкіл грамоти, церковнопарафіяльних опікунств, лікарень, богаділень при церквах і монастирях тощо. Четверту групу неопублікованих джерел становлять журнали опікунства про бідних духовного звання, звіти притулків та церковних опікунств, відомості про місцеві кошти на утримання духовних семінарій та училищ, про пожертвування на православні місії. П'ята група – це прохання про надання допомоги різним особам та розміщення дітей до притулків при монастирях, рапорти благочинних з відомостями про вдів і сиріт, які отримували допомогу від опікунств. Шостою групою джерел є матеріали про пожертвування на користь жителів з місцевостей, окупованих ворогом у 1812 р., про допомогу з боку церков та монастирів людям, які постраждали від війн та нещасних випадків, матеріали про організацію пожертвувань на світські благодійні товариства тощо. До сьомої групи відносяться документи з ІР НБУВ – це листи архієпископа Харківського та Охтирського Амвросія до К.П.Побєдоносцева, написані протягом 1895-1898 рр., у яких відображене особисте ставлення архієпископа до функціонування у Харкові благодійних установ.

У дисертації були використані матеріали періодичної преси. Це загальноросійські видання: церковні – “Церковные ведомости” (додаток до них – “Прибавления к церковным ведомостям”), “Православное обозрение”, “Вера и церковь” та світські – “Киевская старина”, “Трудовая помощь”, “Вестник благотворительности”, “Призрение и благотворительность в России”. Харківська періодика також представлена як церковними виданнями – “Духовный вестник”, “Духовный дневник”,

“Харьковские епархиальные ведомости”, “Вера и разум” (додатками до цього журналу були в 1884-1904 рр. – “Листок для Харьковской епархии”, у 1905-1906 рр. – “Известия по Харьковской епархии”, у 1907-1915 рр. – “Известия и заметки по Харьковской епархии”, у 1915-1917 рр. – “Пастырь и паства”), так і світськими – “Украинский вестник”, “Харьковские губернские ведомости”, “Утро”, “Харьковский календарь”.

Окрему групу джерел становить мемуарна література та листування.¹⁰ Остання група опублікованих джерел представлена виданнями довідкового та довідково-бібліографічного характеру.¹¹

Таким чином, джерельна база даної проблеми цілком достовірна й різноманітна, що надає можливість детально досліджувати історію благодійної діяльності Православної Церкви в Харківській єпархії.

Другий розділ дисертації – “Створення та розвиток системи єпархіальних органів церковної опіки” складається з чотирьох параграфів. **У першому** з них – **“Поняття “благодійність”. Становлення традицій благодійництва на Слобожанщині”** з’ясовано відмінності між поняттями “милосердя”, “меценатство”, “філантропія”, “благодійність” у світській та церковній літературі, розглянуто різні аспекти доброчинності: соціальний, економічний, релігійно-моральний. Визначено, що становлення традицій благодійництва на Слобожанщині мало давні традиції. Центрами благодійності внаслідок прийняття християнства в Київській Русі були церкви та монастирі. Досить поширеною була приватна доброчинність. На Слобожанщині, особливо в XVII-XVIII ст., у здійсненні благодійності значна роль належала православним братствам. Внаслідок державних реформ XVIII ст. церковна доброчинність поступово занепадала, соціальна опіка населення перетворилась на державну та громадську прерогативу. Отже, участь Православної Церкви у здійсненні доброчинності наприкінці XVIII-на поч. ХХ ст. знаходилась під впливом держави.

У другому параграфі – “Виникнення та функціонування органів станової опіки” – дано загальну характеристику Харківської єпархії, проаналізовано процес формування станових органів опіки духовенства: опікуванства про бідних духовного звання, емеритальної та похоронної кас. Визначено причини й цілі їх створення, особливості фінансування та управління. Причинами створення єпархіальних органів станової опіки було тяжке фінансове становище позаштатного духовенства, вдів та сиріт церковнослужителів, а також неспроможність держави брати на себе повну соціальну відповідальність за сім’ї, які залишилися без засобів існування.

¹⁰ Чижевский И. Л. Харьковское епархиальное женское училище в пятидесятый год его существования 6-го июня 1854-1904 гг. Воспоминания с 1854 по 1872 гг. – Харьков, 1904. – 57 с.; Высокопреосвященный Филарет, архиепископ Харьковский, по письмам к его другу Валковскому помещику Н. Н. Романовскому (1851-1861 гг.). – Харьков, 1892. – 199 с.

¹¹ ¹¹История Русской Православной Церкви в документах региональных архивов России: Аннот. справочник-указатель / М. В. Бельдова и др. (сост.); И. Просвирин. – М., 1993. – 681 с.; Межов В. И. Благотворительность в России. Библиографический указатель книг и статей на русском языке, вышедших в России в период царствования императора Александра II. – СПб., 1883; Селиванов А. Ф. Библиография о благотворительности // Вестник благотворительности. – 1901. – №4. – С.78-82, №5-6. – С.82-91; Харьков и губерния на страницах газеты “Харьковские губернские ведомости” 1838-1917. Библиографическое пособие. – Харьков, 1993-1996. – Вып. 1-6. 1881-1916; *Історія Харківської єпархії* (до 200-річчя заснування): Бібліогр. покажчик / Уклад.: Н. І. Полянська, В. О. Ярошик. – Харків, 1999. – 332 с.

Способи поповнення коштів опікунства в усіх єпархіях були практично однаковими. Кошти формувалися як з постійних, так і з випадкових джерел: кухликових церковних зборів, добровільних пожертвувань від парафіяльних церков і монастирів, особистих пожертвувань духовенства, залишкових церковних сум, прибутків від свічкового продажу, відсотків з кредитних банківських квитків, штрафів по духовному відомству, а також коштів, які виділялися з казни.

Наприкінці XIX-на поч. XX ст. відбулося розширення мережі установ станової опіки – відкрилися спеціальні каси взаємодопомоги – емеритальні й похоронні. Вони були соціально замкненими структурами й надавали допомогу винятково представникам духовного звання.

У третьому параграфі – *“Церковнопарафіяльні опікунства та православні братства як органи громадсько-церковної опіки”* – визначено причини та необхідність створення опікунств та братств у другій половині XIX ст., проаналізовано Положення 1864 р. про створення цих органів громадсько-церковної опіки, розкрито механізм їх відкриття, джерела фінансування. Представлено динаміку та етапи розвитку церковнопарафіяльних опікунств у Харківській єпархії, визначено сильні та слабкі сторони їх діяльності.

Заснування церковних опікунств та братств відбувалося внаслідок реформ 60-х років XIX ст. і було пов’язано зі спробою відновити церковнопарафіяльне життя всіх єпархій Російської імперії. Опікунства були громадськими закладами, вони користувалися підтримкою духовного та цивільного начальства. Кошти опікунств у Російській імперії формувалися з різноманітних джерел: членських щорічних внесків, грошових та речових пожертвувань парафіян, кухликових зборів, пожертвувань за підписними листами, а також отриманих за духовними заповітами та штрафних сум.

У Російській імперії опікунства проіснували більше 50 років. За цей період можна виділити декілька етапів їх занепаду та відродження. У Харківській єпархії, на наш погляд, перший етап відносився до 1866-1875 рр., коли відбувалося зростання кількості опікунств. Значна їх частина засновувалася для спеціальної мети – ремонт чи будівля храму, відкриття церковнопарафіяльної школи. Другий етап – 1876-1896 рр., – у цей час відзначалося прогресуюче зменшення кількості опікунств. Закривалися вони з різних причин – недостатність коштів, неврожаї, бездіяльність. Третій етап розвитку опікунств Харківської єпархії відносився до 1896-1902 рр. У цей час відбувалося деяке поживавлення у їхній діяльності та незначне збільшення кількості опікунств. І нарешті, четвертий етап – 1903-1917 рр. – період відродження церковнопарафіяльних опікунств, розширення форм і завдань їхньої діяльності, значне збільшення їх кількості. Цей етап пов’язаний зі спробою загального відродження та оновлення церковнопарафіяльного життя в Російській імперії.

Доброчинна діяльність православних братств у Харківській єпархії була порівняно слабкорозвиненою й виявлялася в основному у таких напрямках як утримання благодійних закладів та видання допомоги бідним. Більше уваги братства приділяли місіонерській діяльності та релігійному вихованню.

У четвертому параграфі – *“Благодійні заклади Православної Церкви в Харківській єпархії”* представлено різні типи благодійних закладів як при церквах, так і монастирські: лікарні, богадільні, притулки. У них надавалась допомога не лише представникам духовенства, а й світським особам, мирянам. Лікарні та богадільні при церквах відкривалися та функціонували переважно на кошти благодійників і приватних осіб. Ці заклади не набули значного поширення в державі. Призначенням монастирських лікарень Харківської єпархії було надання медичної допомоги мешканцям обителів.

Проте з розширенням мережі монастирських лікарень протягом другої половини XIX – поч. XX ст. в них почали отримувати безкоштовну медичну допомогу місцеві селяни та мандрівники. Богадільнями, на наш погляд, називалися заклади при монастирях, розраховані на безпритульних і неспроможних до праці мирян. Притулки призначалися для осіб духовного звання (старих, вдів, сиріт). Спільним між цими закладами було те, що в них опікувалися постійно. “Странноприимные” будинки та готелі використовувалися для тимчасового перебування богомольців. Богадільні та лікарні при монастирях Російської імперії діяли переважно на кошти обителів. Важлива роль у процесі заснування добродійних закладів належала приватним особам духовного походження.

Доведено, що активізація монастирської діяльності щодо відкриття благодійних закладів відбувалась у Харківській єпархії на поч. XX ст. внаслідок низки об’єктивних чинників, і в обителях була зосереджена найбільша серед українських єпархій кількість лікарень та богадільень. Монастирі Харківської єпархії мали більше фінансових можливостей для створення благодійних закладів, ніж церкви, що було пов’язано з їх економічним становищем і незалежністю від казни.

Третій розділ дослідження – **“Напрями і форми церковної та монастирської благодійності на Харківщині”** – складається з чотирьох параграфів. **У першому** з них – **“Допомога збіднілому населенню”** – дано характеристику категоріям населення, які отримували допомогу від єпархіального опікунства про бідних духовного звання та церковнопарафіяльних опікунств. Визначено, що основними формами діяльності цих установ були: надання щорічної та одноразової допомоги осиротілим сім’ям за причиною бідності чи хвороби; прийняття сиріт чоловічої статі на казенне утримування в духовні училища; влаштування вдів та сиріт жіночої статі просфорницями при церквах; визначення для малолітніх сиріт та їх майна опікунів; розміщення в богадільні та монастирі; надання допомоги на поховання та у дні великих свят – Різдва Христова та Пасхи.

Доведено, що у часи стихійних лих та народних бід у XIX – на поч. XX ст. Православна Церква завжди виявляла соціальну активність і виступала як організатор добродійної допомоги та як безпосередній благодійник. Для потерпілого від пожеж світського населення організовувалися збори пожертвувань у церквах, а допомога духовенству здійснювалась єпархіальним опікунством про бідних духовного звання.

У другому параграфі – **“Здійснення православним духовенством церковних та світських благодійних ініціатив”** – висвітлено роль Православної Церкви в організації взаємодопомоги різним церковним установам, духовним місіям, світським товариствам, комітетам, у зборах пожертвувань на будівництво пам’ятників, церков, меморіалів. У 1883-89 рр. в єпархії діяв комітет для збору пожертвувань на відкриття приписних церков, на благодійні кошти функціонували комітет Православного Місіонерського товариства, відділення Палестинського та інших товариств. Допомога світським установам здійснювалась через відкриття при церквах кухлів для бідних. Пожертвування в церквах збирались як для загальноросійських установ (Опікунств про сліпих та глухонімих, Слов’янського товариства, Російського товариства Червоного Хреста тощо), так і для місцевих благодійних закладів (Благодійного товариства, відділення Союзу для боротьби з дитячою смертністю тощо), і мали іноді постійний характер, а іноді проводились лише в певні дні або один раз на рік. З другої половини XIX ст. священнослужителі залучувалися до участі у діяльності товариств взаємодопомоги, опікунств про народну тверезість, міських опікунств про бідних, які засновувалися на базі парафіяльних церков.

У третьому параграфі – *“Підтримка духовної та народної освіти”* – розкрито заходи Православної Церкви щодо підтримки освітніх установ у Харківській єпархії. У XIX-на початку XX ст. на Харківщині діяла розгалужена мережа духовних навчальних закладів. Благодійність духовенства виявлялась у приватних пожертвуваннях, на які були відкриті 1819 р. Куп’янське та Охтирське училища, 1854 р. – єпархіальне жіноче училище, деякі церковнопарафіяльні школи. Поширеною формою допомоги було заснування церквами, монастирями та окремими особами стипендій для утримування й допомоги бідним учням в духовних училищах і семінарії. Стипендії мали адресний характер і призначалися кращим за поведінкою та навчанням вихованцям. При духовних училищах діяли товариства взаємодопомоги бідним учням. У Харківській єпархії з 1898 р. – братство імені Св. Амвросія Медіоланського при Сумському училищі, з 1903 р. – братство Св. Варвари при єпархіальному жіночому училищі, з 1908 р. – товариство допомоги малозабезпеченим вихованцям духовної семінарії. Членами братств були харківські архієпископи, представники духовенства, світські особи. Головним завданням цих товариств було здійснення допомоги найбіднішим учням: сплата за гуртожиток, підручники, проїзд додому під час канікул.

Церковнопарафіяльні школи в Російській імперії фінансувалися за рахунок держави та місцевих коштів. До останніх відносилися: “пособія” від церков, монастирів, братств, місій та місіонерських комітетів, земств, парафіяльних опікунств, добровільні пожертвування від попечителів та приватних осіб, добродійних установ і товариств, фабрик і заводів, пожертвування від духовенства, плата за навчання тощо. Нерідким явищем було заснування церковнопарафіяльних шкіл, особливо в сільській місцевості, при церквах та при обителях. У 1916 р. 11 харківських монастирів утримували 14 церковнопарафіяльних однокласних шкіл (училищ), забезпечуючи їх приміщеннями, меблями, книгами, квартирами та жалуванням для вчителів.

У четвертому параграфі – *“Особливості церковної добродійності під час воєнних дій”* – проаналізовано форми благодійної діяльності православного духовенства Харківської єпархії під час Вітчизняної війни 1812 р., Кримської 1853-1856 рр., російсько-турецької 1877-1878 рр., російсько-японської 1904-1905 рр. та Першої світової воєн. Основними формами добродійності білого духовенства були особисті пожертвування, відкриття та утримування шпиталів та лазаретів. Харківські монастирі опікували хворих та поранених солдатів, дітей-сиріт, приймали біженців з інших єпархій. Священнослужителі відправлялися до діючих армій братами милосердя. Духovenство сприяло організації зборів пожертвувань на підтримку Товариства повсюдної допомоги солдатам та їх сім’ям, Військового благодійного товариства Білого Хреста, Всеросійського товариства пам’яті воїнів російської армії, Тетянинського та Романівського комітетів тощо.

Особливого поширення благодійність набула під час Першої світової війни. З 20 липня 1914 р. за участю парафіян, церковних старост та місцевого духовенства створювалися опікунські ради, які сприяли організації допомоги солдатським сім’ям безпосередньо в парафіях. 1915 р. в Харківській єпархії було створено два спеціальні комітети – Прикарпатський благодійний комітет у справах Галичини та Біженецький комітет. Перший допомагав населенню у західних регіонах, відправляючи пожертвування грошима та речами, другий – приймав і влаштовував біженців до притулків на території Харківської єпархії, видаючи одноразову допомогу.

Особливостями церковної добродійності під час воєнних дій було розширення форм і методів діяльності білого та чорного духовенства, тісна взаємодія зі світськими благодійними установами та активізація допомоги дітям-сиротам не лише духовного звання, а й представникам інших станів.

У висновках зроблено загальні підсумки проведеного дослідження, сформульовано практичні рекомендації щодо впровадження його результатів та напрями подальшої розробки теми. Дослідження благодійної діяльності Православної Церкви в Харківській єпархії наприкінці XVIII-поч. XX ст. виявило нові характерні особливості цього процесу, дозволило розглянути їх у комплексі, а також зробити наступні висновки:

- ◆ Історіографічний аналіз проблеми показав, що відповідних спеціальних досліджень з даного питання зроблено не було. Це й обумовило вибір теми дисертації.
- ◆ Дослідження підтвердило, що основними напрямками церковної доброчинності в Харківській єпархії, як і в цілому в Російській імперії, були допомога найбіднішому духовенству та мирянам, підтримка православних місіонерських товариств. Благодійна діяльність Православної Церкви з точки зору фінансування мала державно-церковний, церковно-громадський та приватний характер. У залежності від масштабів прояву та реалізації поділялася на місцевий (парафіяльний), єпархіальний, між'єпархіальний, державний та міждержавний (позадержавний або міжцерковний) рівні.
- ◆ Процес формування органів станової опіки відбувався з початку XIX ст. Форми філантропічної діяльності з боку єпархіального опікунства про бідних духовного звання, похоронної та емеритальної кас поступово розширювались і проявлялися через фінансову, організаційну, трудову та морально-виховну допомогу.
- ◆ Церковнопарафіяльні опікунства та православні братства відігравали важливу роль у здійсненні одноразової та постійної допомоги на місцях, у парафіях. Парафіяльна доброчинність виявилась більш розвинутою у місті Харкові, ніж у цілому в єпархії. Проте розпорошення функцій церковнопарафіяльних опікунств не дозволяло їм зосереджувати увагу лише на філантропічній діяльності.
- ◆ Поширення благодійних закладів Православної Церкви в Харківській єпархії при церквах було нерівномірним: далеко не в усіх повітах вони функціонували. Сільські церкви, внаслідок своєї бідності, можливостей утримувати лікарні та богадільні фактично не мали. На відміну від церковних, мережа монастирських благодійних закладів, які фінансувались обителями, у другій половині XIX-на поч. XX ст. розширювалась.
- ◆ Доброчинна діяльність Православної Церкви в Харківській єпархії мала певні особливості: по-перше, значно менший, ніж на Правобережжі, вплив релігійно-просвітницьких братств; по-друге, значно більший доброчинний внесок православних монастирів у порівнянні з іншими українськими єпархіями у складі Російської імперії.
- ◆ Взаємодія духовного відомства та світських установ у здійсненні благодійності полягала у проведенні кухликових церковних зборів на користь як місцевих, так і загальноросійських світських доброчинних закладів.
- ◆ Внесок Православної Церкви в підтримку народної освіти полягав у заснуванні й фінансуванні, переважно на місцеві кошти та кошти приватних благодійників, духовних училищ, церковнопарафіяльних шкіл, відкритті товариств взаємодопомоги та заснуванні духовенством іменних стипендій.
- ◆ Під час стихійних лих і війн допомога була організована на всіх рівнях: загальнодержавному (ініціатива в цьому випадку належала Святійшому Синоду), єпархіальному (через діяльність

епархіальних структур – духовної консисторії, з'їздів духовенства) та місцевому (парафіяльні комітети, опікунства).

- ◆ Важливим наслідком благодійної діяльності Православної Церкви була активізація громадянської позиції членів суспільства, розвиток приватної ініціативи, спрямованої на вирішення болючих проблем. Особистий приклад православного духовенства у здійсненні добротинності був своєрідним стимулом для світського населення.
- ◆ Дане дослідження не претендує на вичерпаність проблеми, але буде у нагоді при вивченні історії благодійності в інших регіонах та на загальнодержавному рівні. Предметом подальших спеціальних досліджень можуть бути процеси становлення державної, громадської, земської, приватної та церковної добротинності як на Харківщині, так і в Україні в цілому.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Івасішина О. В. (Кравченко О. В.) Церковна благодійність в Харківській єпархії в ХІХ столітті // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наук. праць молодих вчених. – Харків, 1998. – Вип.3. – С.83-85.
2. Кравченко О. В. Історіографія та джерела з історії церковної благодійності в Харківській єпархії у ХІХ – на поч. ХХ ст. // Вісник Харківської державної академії культури: Зб. наук. праць. Сер.: Історія та педагогіка. – Харків, 2001. – Вип.6. – С.86-96.
3. Кравченко О. В. Благодійні заклади і товариства Православної Церкви в Харківській єпархії (ХІХ – поч. ХХ ст.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – К.; Донецьк, 2001. – Вип.16. – С.47-51.
4. Кравченко О. В. Роль духовенства Харківської єпархії в організації благодійності під час російсько-японської та першої світової воєн // Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. Сер.: Історичні науки. – Луганськ, 2001. – №10 (44). – С.93-97.
5. Кравченко О. В. Благодійна діяльність православних монастирів Харківської єпархії (ІІ пол. ХІХ – поч. ХХ століття) // Збірник наукових праць Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди. Сер.: Історія та географія. – Харків, 2002. – Вип.9. – С.124-130.
6. Кравченко Е. В. Харьковский епархиальное попечительство о бедных духовного звания // Белгородский историко-археологический сборник. – Белгород, 2001. – Вып.1. – С.45-50.
7. Кравченко О. В. Протоіерей Іоанн Лукич Чижевський (1821-1907) (до 180-річчя з дня народження) // Віра і розум. Богословсько-філософський журнал. – Харків, 2001. – №2. – С.296-300.
8. Кравченко О. В. Церковно-парафіяльні піклування 1864-1917 рр. (за матеріалами Харківської єпархії) // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії: матеріали Всеукр. наук. конф. 8-9 лютого 2001 р. – Луганськ, 2001. – С.56-59.
9. Кравченко О. В. Звіти про стан Харківської єпархії як джерело з історії Православної Церкви (друга половина ХІХ – поч. ХХ ст.) // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы междунар. науч. конф. 16-18 мая 2001 г. – Харьков, 2001. – С.136.

10. Кравченко О. В. Церковна благодійність в галузі народної освіти на Сумщині (II пол. XIX – поч. XX ст.) // Матеріали четвертої Сумської наукової історико-краєзнавчої конференції (14-15 грудня 2001 р.). – Суми, 2001. – С.28-31.

АНОТАЦІЇ

Кравченко О.В. Благодійна діяльність Православної Церкви в Харківській єпархії (1799- 1917 рр.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна. – Харків, 2003.

У дисертації на підставі широкого кола джерел, більшість з яких уперше вводиться до наукового обігу, комплексно проаналізовано благодійну діяльність Православної Церкви в Харківській єпархії наприкінці XVIII-на поч. XX ст. В роботі з'ясовано основні напрями, форми та масштаби церковної й монастирської доброчинності, виявлено механізм створення, управління та фінансування органів станової, церковно-громадської опіки, парафіяльних та єпархіальних благодійних закладів і товариств Православної Церкви, встановлено рівні взаємодії духовного відомства та світських установ у здійсненні благодійних ініціатив. Розкрито особистий внесок православного духовенства в підтримку народної освіти, у здійсненні матеріальної допомоги населенню та організації зборів пожертвувань. Встановлено особливості доброчинної діяльності Церкви під час воєнних дій та стихійних лих.

У дисертації доведено, що благодійна діяльність Православної Церкви в Харківській єпархії проявлялась у тісному взаємозв'язку із загальними тенденціями розвитку держави і суспільства, але мала власні регіональні особливості.

Ключові слова: благодійність, духовенство, монастирі, парафія, пожертвування, Православна Церква, церковна опіка, Харківська єпархія.

Кравченко Е. В. Благотворительная деятельность Православной Церкви в Харьковской епархии (1799-1917 гг.) – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Харьковский национальный университет им. В. Н. Каразина. – Харьков, 2003.

Диссертация является первой комплексной работой в отечественной историографии, посвященной анализу благотворительной деятельности Православной Церкви в Харьковской епархии в конце XVIII-начале XX ст. Исследование проведено на основе широкой базы источников – опубликованных документов, архивных материалов, периодической печати, мемуаров, большинство из которых впервые введены в научный оборот.

В работе раскрываются основные направления, формы и масштабы церковной и монастырской благотворительности в Харьковской епархии. Изучаются механизмы создания, управления и финансирования органов сословного и церковно-общественного призрения, (попечительств, братств). Представлена динамика развития церковно-приходских попечительств в Харьковской епархии, выделены четыре основных периода количественного и качественного

изменения их деятельности. Благотворительность церковно-приходских попечительств в Российской империи различалась и зависела от места их нахождения. В Санкт-Петербурге и Москве их деятельность была более эффективной, чем в провинции. В губернских городах – значительнее, чем в сельской местности.

Дана характеристика разнообразным благотворительным заведениям Православной Церкви: больницам, богадельням, приютам, странноприимным домам как при церквях, так и при монастырях. Предпринята попытка выяснить различия между ними, особенности их финансирования. Доказано, что среди украинских епархий в составе Российской империи Харьковская епархия была представлена наибольшим количеством филантропических заведений для духовенства и мирян при церквях и монастырях. Особое место в процессе создания и финансирования благотворительных заведений и церковноприходских школ принадлежало Святогорской Успенской Пустыни и Ряснянскому Свято-Димитриевскому монастырю.

В исследовании представлены категории населения, получавшего помощь от сословных и церковно-общественных учреждений. Рассмотрено участие духовенства в оказании личной и организационной помощи за пределами епархии при стихийных бедствиях – пожарах, неурожаях. Показано, что благодаря благотворительным пожертвованиям восстанавливались и строились храмы, памятники архитектуры, существовали духовные миссии, комитеты, общества на различных уровнях и масштабах. Представители белого духовенства принимали участие в деятельности светских благотворительных учреждений.

Поддержка народного образования со стороны Православной Церкви проявлялась как помощь учебным заведениям и наиболее бедным учащимся. Значительный вклад в дело развития и финансирования народного образования был осуществлен харьковскими архиепископами Филаретом, Макарием, Нектарием, Амвросием и др., которые жертвовали личные средства на эти цели. Наиболее распространённой формой помощи были именные стипендии духовенства и монастырей, создание обществ взаимопомощи при учебных заведениях для малообеспеченных учащихся. Благотворительная поддержка церковноприходских школ осуществлялась церковноприходскими попечительствами, монастырями и духовенством.

В исследовании показана благотворительная деятельность Православной Церкви в периоды военных действий XIX-нач. XX вв., определены её особенности, формы, методы. Сделан вывод, что благотворительная деятельность белого и черного духовенства находилась во взаимосвязи со светскими структурами и была направлена на оказание помощи солдатам, их семьям, беженцам.

В работе доказано, что благотворительная деятельность Православной Церкви в Харьковской епархии проявлялась в тесной взаимосвязи с общими тенденциями развития государства и общества, однако имела собственные региональные особенности.

Приложения к диссертации содержат информацию и сводные таблицы по Харьковскому попечительству о бедных духовного звания, по церковноприходским попечительствам, больницам, богадельням, приютам, церковноприходским школам при церквях и монастырях, по обществам взаимопомощи при духовных учебных заведениях Харьковской епархии.

Ключевые слова: благотворительность, духовенство, монастыри, приход, пожертвования, Православная Церковь, церковное призрение, Харьковская епархия.

Kravchenko O.V. Charitable work of the Orthodox Church in Kharkiv's eparchy (1799 - 1917). – Manuscript.

Thesis of Candidate of Historical science Degree by specialty – 07.00.01 - History of Ukraine – Kharkiv National V.N.Karazin University. – Kharkiv, 2003.

The complex analysis of charitable work of the Orthodox Church in Kharkiv's eparchy in the end XVIII – early XX centuries was made in the dissertation on the base of the great number of sources. Based directions, forms and scales of the church and cloister charity were determined. The mechanism of creation, leading and financing of the estate authorities, church and civil guardianship, parish and eparchy charitable organizations and associations of the Orthodox Church was defined. The equal co-operation of the ecclesiastical department and the secular organizations for the noble initiative execution was determined. The special contribution of the Orthodox priesthood to support people's education by a pecuniary aid and domination collection was opened. The peculiarity of the Church charitable work during wars and natural calamities was defined.

There was proved in the dissertation, that the Church charitable work in Kharkiv's eparchy had been realized in co-operation with general tendencies of the country and society development, but it had its own region peculiarities.

Key words: charity, priesthood, cloister, parish, domination, Orthodox Church, church charity, Kharkiv's eparchy.

**ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В. Н. КАРАЗІНА**

КРАВЧЕНКО Олена Валентинівна

**БЛАГОДІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ
В ХАРКІВСЬКІЙ ЄПАРХІЇ
(1799-1917 рр.)**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ

***дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук***

Відповідальний за випуск:
доктор історичних наук, професор Дмитроченко М.Ф.

**Підписано до друку 11.04.03 р.
Формат паперу 60X84 1/16 Папір офсетний.
Умовн.-друк.арк. 0,9. Обл.-вид. арк. 1,15.
Замовлення № 235. Тираж 100 прим.**

**Видавництво УкрДАЗТу, свідоцтво ДК №112 від 06.07.2000 р.
Друкарня УкрДАЗТу,
61050, Харків-50, пл. Фейєрбаха, 7**